

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ГОД 1988

ВИЛЬНИУС «МОКСЛАС» 1989

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR—BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1988

VILNIUS

1989

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1988

VILNIUS

1989

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1988 metai

VILNIUS „MOKSLAS“ 1989

MBBK 9(TL)

Li237

Redakcinė kolegija:

Vytautas MERKYS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Vida KNIURAITĖ, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZDONAITĖ (sekretorė), Tamara TARSILOVA, Adolfas TAUTAVICIUS, Irena VALIKONYTĖ, Regina ŽEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Redakcijos adresas:
232600 Vilnius, Kosciuškos 30

Išleista pagal LTSR MA Istorijos instituto užsakymą

L 0503020908—239 Z—89
M 854(08)—89

© LTSR MA Istorijos institutas, 1989

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

NARVOS KULTŪRA IR BALTŲ KILMĖS KLAUSIMAS

ALGIRDAS GIRININKAS

Ivadas

Baltų materialinės ir dvasinės kultūros ištakų archeologai ieško įvairiose neolito archeologinėse kultūrose: Narvos¹, Nemuno², virvelinės keramikos (Pamarių, Padneprės ir Fatjanovo)³. Baltų istorinio ploto (Vyslos baseinas — vakaruose, Volgos—Okos baseinas — rytuose, Pripetės baseinas — pietuose) materialinėje kultūroje nurodoma daugybė nevienodumų, kuriuos ir atspindi archeologinės kultūros. Baltų gyventoje teritorijoje kalbininkai taip pat pastebi skirtumų; nurodo, kad gana anksti susidarė du dialektų junginiai: rytinis ir vakarinis⁴. Rytų ir vakarų baltų materialinės ir dvasinės kultūros skirtumus (jau istoriniais laikais) pažymi etnografai⁵ ir istorikai⁶. Nevienodą besiformuojančių baltų antropologinę sudėtį patvirtina ir antropologai⁷.

Kaip ir kada atsirado rytų ir vakarų baltai, kas lėmė jų sudarymą ir nuo kada galima kalbėti apie rytų baltų kultūrą? Į šiuos klausimus mėginsime atsakyti, remdamiesi naujausių archeologinių tyrinėjimų duomenimis.

Neolito laikotarpis (V tūkst. pr. m. e. pab.—II tūkst. pr. m. e. vid.)

Viena iš ryškiausių Rytų Pabaltijo neolito archeologinių kultūrų buvo Narvos kultūra, kuri, daugelio archeologų nuomone, susidarė V tūkst. pr. m. e. pab. mezolitinės Kundos kultūros pagrindu⁸, atsiradus keramikai⁹. M. Gimbutienė Narvos kultūrą kildina iš Vakarų Europos, bet nenurodo tikslesnės kultūrinės įtakos ar jos teritorijos¹⁰. Galima tik spėlioti, kad archeologė turėjo galvoje Ertebiolės kultūrą. Ertebiolės ir Narvos kultūrų ryšius atspindi du svarbiausi keramikos elementai: plačiaangis puodas ir pailgas laivelio pavidalo dubenėlis-lemputė. Šių sutapimų negalima aiškinti vien konvergencine keramikos kilme¹¹. Tai, be abejo, buvo keli svarbiausi komponentai (ryškiausiu laikytina epipaleolitinė Maglemozės kultūra), dėl kurių įtakos Pietų ir Rytų Pabaltijyje formavosi mezolitinės (Nemuno, Kundos, Kungemozės), o vėliau jų pagrindu — neolitinės (Nemuno, Narvos, Ertebiolės) kultūros. Šiuo metu tik tokia archeologinių kultūrų schema galėtume paaiškinti Narvos ir Ertebiolės kultūrų panašumus, kurių ištakose yra bendra Maglemo-

zės kultūra, nors jų abiejų formavimosi laikotarpis, naujausių tyrinėjimų duomenimis, sutampa ir atitinka (Narvos — V tūkst. pr. m. e. II—III ketvirtį — Zvidzės gyvenvietės Latvijos TSR ankstyvasis neolito sluoksnius datuojamas 4810 ± 60 TA-856 ir 4365 ± 60 TA-852, o klasikinė Ertebiolė 3700—3200 m. pr. m. e., nors, naujausiais Dyrholmeno gyvenvietės duomenimis¹², — 4400 m. pr. m. e.).

Narvos kultūra aptinkama visame Pabaltijyje: pietuose nuo Priegliaus ir Neries upės, pietryčiuose neprieina iki Minsko, šiaurėje siekia Ladogos ežero pietinę dalį, rytuose — Dauguvos aukštupį, Lovatės ir Ilmenio ežerą. Skiriami 7 Narvos kultūros raidos etapai, kurie atitinka 4 chronologinius laikotarpius (žr. lentelę).

Ankstyvajame neolite jau skiriamos dvi Narvos kultūros sritys: šiaurės rytų ir pietvakarių¹³.

Narvos kultūros šiaurės rytų grupės paminklai chronologiškai ankstesni už pietvakarių grupės paminklus. Pietvakarių Narvos kultūros srityje Ia etapo paminklų dar nežinoma. Uosos ir Zvidzės tipo puodai yra labiau į viršų išstęstų formų, statmenomis sienelėmis (retais atvejais S pavidalo kakleliais), matyt, patyrę nedidelę rytų ir pietryčių ankstyvojo neolito kultūrų keramikos įtaką. Šiaurės rytų srityje ankstyvajame Narvos kultūros Ib etape pastebimi patys būdingiausi susiformavusios Narvos kultūros požymiai. Puodai platus, smailiadugniai, molio masėje gausu kapotų augalų ar grūstų sraigių kiautų, lipdyti iš 3—7 cm pločio juostelių ir ornamentuojami tik puodo viršutinėje dalyje 2—3, retai 4 horizontaliomis įvairių duobučių, įspaudėlių ar įraižių eilutėmis. Dubenėliai-lemputės pailgos, laivelio pavidalo. Gyvenvietėse maža titnago dirbinių, gerokai daugiau kaulo bei rago įrankių¹⁴. Dalis archeologų pietvakarių ankstyvojo neolito Narvos kultūros Ib etapo gyvenvietes skiria Nemuno kultūrai¹⁵. Reikėtų manyti, kad kol kas, šiame regione neturėdami pačių ankstyviausių Narvos kultūros gyvenviečių, nežinome ir jos keramikos formų. Ankstyvojo Ib etapo pabaigoje gentis, palikusias mums žinomas Cedmaro A tipo gyvenvietes, kultūrinio požūriu buvo paveikusias piltuvėlinės keramikos kultūros. Matyt, todėl jų puodų forma neturi visų jau Narvos kultūrai būdingų bruožų. Puodai dažnai plokščiadugniai, molio masėje daug grūsto granito. Be to, Narvos kultūros šiaurės rytų grupės Ib etapo paminklai chronologiškai taip pat yra ankstesni už pietvakarių grupės paminklus¹⁶.

Dalis archeologų vidurinio neolito pradžią laiko Narvos kultūros pabaiga¹⁷, tačiau tai jau buvo antrasis Narvos kultūros etapas, turėjęs ypatingą reikšmę tolesnei rytų ir vakarų prabaltų kultūros raidai.

Nuo III tūkst. pr. m. e. vidurio šiaurės rytų ir pietvakarių Narvos kultūros paminklų medžiaga ima dar labiau skirtis. Visi Pabaltijo archeologai laikosi vienos nuomonės, kad šiuo laikotarpiu iš šiaurės rytų į Rytų Pabaltijį į Narvos kultūros šiaurės rytų teritoriją ėmė skverbtis šukinės-duobelinės keramikos kultūros gyventojai. Buvusioje šiaurės rytų Narvos kultūros teritorijoje viduriniame neolite vyko sudėtingas etnis ir kultūrinis procesas. Buvusiose periferinėse ir šiaurinėje Narvos kultūros teritorijoje — vakarinėje

Novgorodo, pietinėje Leningrado, šiaurinėje Pskovo srityse, Estijoje — šukinės-duobelinės keramikos kultūra užgožė Narvos kultūrą¹⁸. Kai kurių autorių manymu, šukinės-duobelinės keramikos kultūra apėmė visą Rytų Pabaltijį¹⁹. Tačiau Narvos kultūra neišnyko be pėdsakų. Jos poveikis šukinei-duobelinei kultūrai dar ilgai jaučiamas viduriniame ir vėlyvajame neolite²⁰.

Pereinamoju iš ankstyvojo į vidurinį neolitą laikotarpiu šiaurės rytų Narvos kultūros teritorijoje vyko ir atvirkščias procesas — narvizacija, kurią akivaizdžiai atspindi Babinovičių (Baltarusijos TSR) tipo paminklų keramika ir darbo įrankiai²¹.

Vidurinis Narvos kultūros etapas šiaurės rytų srityje išsiskiria pasirodžius Piestinio tipo keramikai²² ir skirstomas į 2 chronologinius laikotarpius (žr. lentelę). Viduriniam IIa etapo laikotarpiui dar būdingi ankstyvojo I b etapo puodai tiesiomis sienelėmis, smailiais dugneliais. Greta jų pasirodo šiek tiek puodų C ir CS pavidalo pastorintais kakleliais, kurių pakraščeliai nusklembti į vidų. Atsiranda puodų plokščiais dugneliais. Gyvenvietėse gausėja titnago dirbinių, tarp jų naujų tipų: rombinių antgalių, trapecijų, lancetų. Tarp kaulo ir rago dirbinių vyrauja ankstyvajam neolitui būdingi dirbinių tipai²³. Vidurinio periodo IIb etape padaugėja CS ir C pavidalo puodų nusklembtu į vidų pakraščeliu, dažnai visu ornamentuotu paviršiumi. Puodų puošyboje atsiranda naujų ornamentikos motyvų²⁴. Padaugėja ir titnago dirbinių²⁵, kurie buvo gaminami iš skirtingų vietų atgabentos žaliavos. Tamsiai pilkšvi ir juodi yra iš Nemuno ir Neries aukštupio bei vidurupio, rausvi — iš Valdajaus aukštumų. Todėl neatsitiktinai kartu su žaliava šiaurės rytų Narvos kultūros teritorijoje plito ir dviejų tipų dirbiniai: vienį — vidurinio Nemuno kultūros etapo, kiti — šukinės-duobelinės kultūros²⁶. Kaulo ir rago dirbinių tipai iš esmės išliko kaip ir ankstyvoju neolito laikotarpiu, tačiau pasirodo ir naujų tipų, pasitaikiusių net žalvario amžiaus brūkšniuotosios keramikos kultūros paminkluose²⁷.

Šiaurės rytų Narvos kultūros plote A. Mikliajevas išskiria Usviatų kultūrą²⁸, kurią mano esant tos pačios kilmės ir labai artima Narvos kultūrai²⁹. Laikyti ją atskira nėra pagrindo, nes Dauguvos aukštupio ir vidurupio gyvenviečių keramika, kaulo bei rago ir titnago dirbiniai yra tapatūs viduriniam Narvos kultūros raidos IIa ir IIb etapui. Ornamentikos (bangelių bei juostelių motyvai, puodų viso paviršiaus puošimas), puodų formų (kazano tipo puodai, apvalūs puodukai) skirtumai yra, matyt, tradicijos ankstyvojo neolito keramikos, kurios 1983 m. aptikta pietinėje Pskovo srityje Dubokraus V ir Smolensko srityje Rudnios-Sertėjos gyvenvietėse. Tik Rudnios-Sertėjos gyvenvietės inventorius yra artimas ankstyvajai Narvos kultūrai³⁰. Todėl, matyt, vidurinio neolito pietinės Pskovo srities, kaip ir rytų Baltarusijos, Usviatų tipo paminklus galime laikyti narvizacijos išdava.

Pietvakarių Narvos kultūros vidurinio periodo raidoje taip pat skiriami du etapai: IIa ir IIb. IIa etapui būdingas Šventosios 2B ir 1B³¹, Sarnatės Y, N, S, L³² gyvenviečių inventorius. IIb etapui skirtinos Šventosios 23, 3B³³, Cedmaro D³⁴, Sarnatės D, E, I, M,

Periodai pr. m. e.		Narvos kultūros etapai	Siaurės rytų srityje
NEOLITAS	ankstyvasis	4800—3500	Ankstyvasis I a. Uosos-Zvidzės tipo paminklai
		3500—2900	Ankstyvasis I b. Narvos 1, Narvos 3-os, Narvos miesto, Kepos, Zvejsalos, Zacenės, Osoveco IV, Žemaitiškės 3-os tipo paminklai
		2900—2500	Vidurinis II a. Piestinios, Usviatų IVB, Babinovičių, Zeimenio ež. I tipo paminklai. Šukinės-duobelinės keramikos kultūros įtaka
	vidurinis	2500—2100	Vidurinis II b. Krivinos 1B, Sertėjos 2-os B, Kretuono 1B, Nainiektės, Malmutos up. žiočių paminklai. Stiprėja šukinės-duobelinės kultūros įtaka
		2100—1600	Vėlyvasis III a. Abuoros, Lagažos, Sulkos, Naumovo, Krivinos 1A, Krivinos 3-os, Osoveco 2-os, Žemaitiškės I tipo paminklai. Šukinės-duobelinės kultūros įtakos pradžia
	ZALVARIO AMZIUS	senasis	1600—1400
1400—1100			Vėlyvasis III c. Kretuono 1C gyvenvietė. Brūkšniuotosios keramikos kultūros formavimasis vakarų ir pietvakarių vėlyvosios Narvos kultūros teritorijoje
naujas		1100—500	Brūkšniuotosios keramikos kultūra

P, R, W³⁵ gyvenvietės. Nuo IIB etapo pradžios šių gyvenviečių inventoriuje pastebima Pabaltijo virvelinės keramikos kultūros įtaka³⁶. Šiuo laikotarpiu ypač išryškėja Narvos kultūros vidurinio periodo šiaurės rytų ir pietvakarių grupių paminklų skirtumai³⁷.

kultūros ypatumai

Pietvakarių srityje

?

Cedmaro A, Ančių pelkės I tipo paminklai, paveikti piltuvėlinės keramikos kultūros. Šventosios 4-a gyvenvietė

Šventosios 1B, Šventosios 2B, Sarnatės Y, N, Z, T tipo paminklai

Šventosios 23, Šventosios 3-os B, Šarnelės, Cedmaro D, Sarnatės D, E, I, M, P, R, W tipo paminklai. Pabaltijo virvelinės keramikos kultūra ir rutulinių amforų kultūros įtaka

Šventosios 26, 28, Daktariškės, Duonkalnio tipo paminklai. Pamarių kultūros susiformavimas

Pamarių kultūra

Postvirvelinės keramikos kultūrinė grupė. Vakarų baltų pilkapių kultūra

Brūkšniuotosios keramikos kultūros susidarymas ir paplitimas

Ankstyvojo neolito antropologinės medžiagos žinoma tik iš Zvejniekų kapinyno (Latvijos TSR) bei Ladogos ežero kanalo. Visos ten aptiktos kaukolės turi dolichokraninių ir mezokraninių požymių³⁸. Taigi skyrėsi jau to laikotarpio gyventojų etninė sudėtis.

Vidurinio Narvos kultūros periodo antropologinė medžiaga taip pat negausi. Žinomi tik 3 paminklai: Zvejniekų kapinynas (IV chronologinė grupė)³⁹, Kretuono IB gyvenvietės kapinynas (Svenčionių raj.)⁴⁰ ir Šventosios 23 gyvenvietėje⁴¹, iš kurių antropologinės medžiagos matyti, jog pirmųjų dviejų paminklų kaukolės skirtinos dolichomezokraniniam⁴², o Šventosios 23 — dolichokraniniam⁴³ tipui.

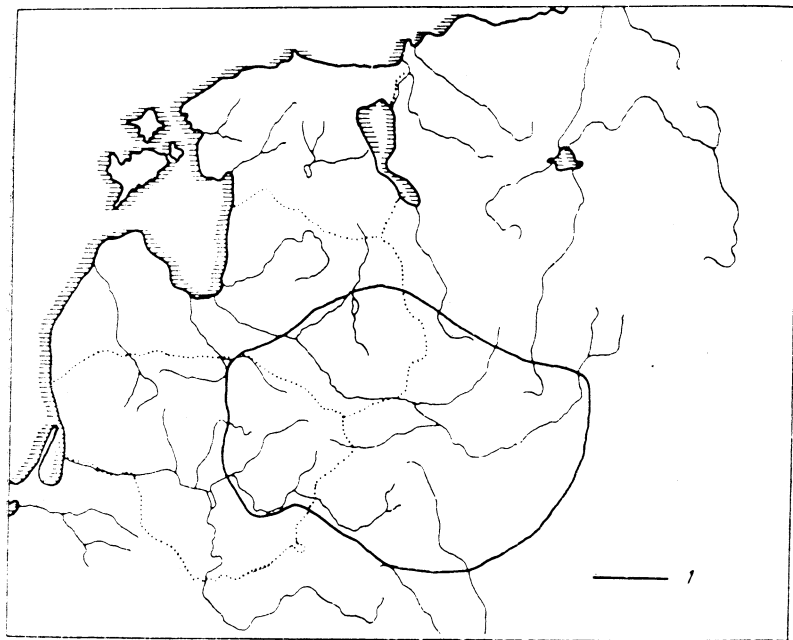
Per archeologinius tyrinėjimus sukaupta medžiaga rodo, kad nuo vidurinio neolito Narvos kultūroje įvyko esminis lūžis, sąlygojęs visą tolesnę etninę ir kultūrinę Pabaltijo gyventojų raidą.

Žymių poslinkių Narvos kultūroje įvyko vėlyvajame neolite. Pietvakarių Narvos kultūros srityje paplito virvelinės keramikos kultūra. Jos įsigalėjimą rodo naujai tyrinėjimai prie Biržulio ežero (Telšių raj.), kai šią teritoriją pasiekė ankstyvoji Pabaltijo virvelinės keramikos kultūra⁴⁴. 2400—2100 m. pr. m. e. pietvakarių Narvos kultūros plote vyksta virvelinės ir pietvakarių Narvos kultūrų susiliejamasis, kurį akivaizdžiai atspindi Šarnelės (Plungės raj.)⁴⁵, Duonkalnio (Telšių raj.)⁴⁶, Šventosios 1A ir 2A⁴⁷ tyrinėtose gyvenvietėse. Tuo metu virvelinės keramikos, pietvakarių Narvos ir Nemuno kultūrų pagrindu susiformavo Pamarių (Žucevo) kultūra⁴⁸. Taip baigėsi pietvakarių Narvos kultūros raida. Sudėtingą etninį procesą, vykusį pietvakarių Narvos kultūros teritorijoje, pastebi ir antropologai. Jie nustatė, kad Pamarių kultūros žmonės buvo mezobrachiokraniški, o Pabaltijo laivinių kovos kirvių — dolichokraniški⁴⁹.

Visai kita kultūrinė situacija susidarė šiaurės rytų Narvos kultūros plote vėlyvajame neolite, trečiame Narvos kultūros raidos periode. Pirmiausia sumažėjo Narvos kultūros teritorija, ji apėmė rytų Lietuvą, Latviją, šiaurės Baltarusiją, pietų ir pietvakarių Pskovo sritį (1 pav.). Čia pasekama tolesnė Narvos kultūros raida⁵⁰. Kiti archeologai minėtame plote skiria net 4 archeologines kultūras: virvelinės keramikos⁵¹, vėlyvojo neolito akytosios keramikos⁵², šiaurės Baltarusijos⁵³ ir vėlyvosios Usviatų⁵⁴. Peržiūrėjęs šių kultūrų medžiagą, straipsnio autorius manytų, kad čia skirtinos trys kultūros: vėlyvoji Narvos, šukinė-duobelinė bei virvelinės keramikos. Vėlyvoji Narvos kultūra tapati įvairių autorių išskirtoms šiaurės Baltarusijos, vėlyvosioms Usviatų ir vėlyvojo neolito akytosios keramikos kultūroms. Minėtame plote nedidelę įtaką turėjo šukinės-duobelinės ir virvelinės keramikos kultūros, kurios nepajėgė užgožti I. Luozės, M. Černiavskio, A. Mikliajevo vadinamų vėlyvojo neolito akytosios, šiaurės Baltarusijos ir vėlyvosios Usviatų kultūrų⁵⁵.

Vėlyvoji Narvos kultūra vyravo minėtoje teritorijoje. Ji buvo tarsi įstrigusi tarp trijų vėlyvojo neolito virvelinės keramikos kultūrų: Pamarių, Fatjanovo ir Padnėprės⁵⁶. Žinoma, tai atsiliepė vėlyvosios Narvos kultūros raidai. Tolesnį jos vystymąsi akivaizdžiai rodo naujai vėlyvojo neolito paminklų iš rytų Latvijos (Lubanos apyžerčio)⁵⁷, šiaurės Baltarusijos (Dynos upės baseino ir Krivinos durpyno)⁵⁸, rytų Lietuvos (Kretuono — Svenčionių raj. ir Jaros — Anykščių raj. apyžerių)⁵⁹ tyrinėjimų duomenys. Čia virvelinės keramikos kultūros įtaka keramikai, ginklų gamybai jaučiama tik kaip to laiko stilius. Ant vėlyvųjų narviškų puodų retkarčiais pasirodo

virvelių įspaudų. Imami gaminti trikampiai širdiniai strėlių antgaliai. Tačiau visame kitame inventoriuje pastebima tolesnė pirmojo ir antrojo Narvos kultūros etapų gyvenviečių inventoriaus gamybos tradicija. Puodų molio masėje vyrauja organinės priemaišos — kapoti augalai. Dažnai kaip priemaišų aptinkama grūstų sraigių kiauštų. Senų tradicijų pagrindu puodus lipdė plačiaangius ir plokščiadugnius, rečiau — smailiadugnius, tiesiomis, išgaubtomis, retai —

1 pav. Vėlyvosios Narvos kultūros teritorija vėlyvajame neolite

profiluotomis sienelėmis. Pasikeitė tik dubenėlių formos. Vietoj laivelio pavidalo imta vartoti apskritus, į apačią truputį siaurėjančiomis sienelėmis, ovaliais ar plokščiais dugneliais dubenėlius. Kretuono apyežerio Zemaitiškės I ir II gyvenvietėse pasirodė vadinamųjų tulpės pavidalo puodų, žinomų Cedmaro D gyvenvietėje⁶⁰. Narvos kultūros III periodo puodai ir dubenėliai buvo puošiami I ir II Narvos kultūros periodui būdingais ornamentikos motyvais: horizontaliais ar įstrižais įkartelių, aštrių įraižių, apskritų duobučių, apvijų, tekstilės, ant plokštelės apvyniotų virvučių įspaudais.

Iš šukinės-duobelinės keramikos kultūros perimta kai kurių puodų formos elementų: sustorintas ir į vidų nusklembtas puodo pakraštėlis, būdingas katilo (kazano) pavidalo puodams, ir puodo viso paviršiaus puošimas tikrais, tariamais šukiniais įspaudais arba Narvos kultūrai būdingais ornamentikos elementais.

Iš titnago dirbinių paplito rausvo titnago rombiniai, išžesto lapo, artimo rombiniams, antgaliai, gremžtukai, grandukai, peiliai iš

vidutinio pločio skelčių. Tarp kaulo bei rago dirbinių ėmė vyrauti dvigubo kūgio kauliniai strėlių antgaliai, vienašoniai ir dvišoniai su keliomis užkartomis pagrinde žeberklai.

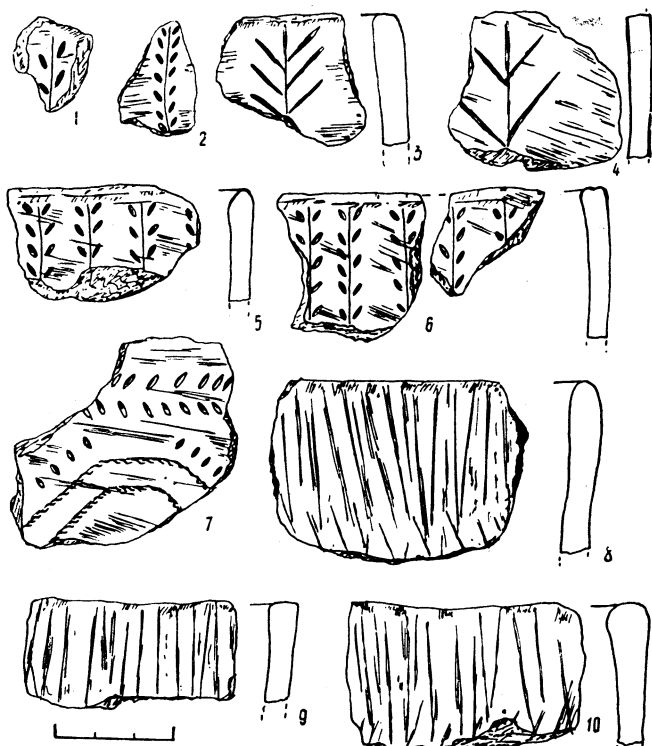
Be to, viduriniame ir vėlyvajame neolite ne tik rytų Latvijoje, šiaurės Baltarusijoje, bet ir rytų Lietuvoje kartu su Narvos kultūros IIa, IIb ir IIIa etapo paminklais aptinkama vienalaikių šukinės-duobelinės keramikos kultūros paminklų⁶¹. Baltų kultūrai formuotis finougrių kultūrinis-etninis klodas, archeologinės medžiagos duomenimis, turėjo nemažą reikšmę. Tai patvirtino palyginti nemažas finougriškų hidronimų kiekis šiaurės ir rytų Lietuvoje⁶².

Dėl Narvos kultūros šiaurės rytų srities gyventojų ryšių su Nemuno kultūros vidurinio etapo gyventojais kartu su titnago žaliava paplito iš jo pagaminti dirbiniai: lancetai, trapecijos, kirviai⁶³. Nemuno kultūros ypatumų pastebima vien Narvos kultūros pasienio su Nemuno kultūra srityje ir tik viduriniame neolite⁶⁴. Remdamasi Nemuno ir Narvos kultūrų pasienio ryšiais ankstyvajame ir viduriniame neolite, R. Rimantienė išskyrė atskirą Narvos kultūros pietinę sritį⁶⁵, kuriai priklausė rytų ir šiaurės Lietuva, dalis pietryčių Latvijos, dalis šiaurės vakarų Baltarusijos. Tačiau Narvos kultūros pietinės srities ji nepratęsė toliau į vakarus, nes viduriniame ir vėlyvajame neolite tokią pat įtaką Narvos ir virvelinės keramikos kultūrų pagrindu besiformuojančiai Pamarių kultūrai turėjo Nemuno kultūra⁶⁶. R. Rimantienė pietinę Narvos kultūros sritį skiria, remdamasi tik ankstyvojo neolito Zacenės paminklu (šiauriau Minsko), kurio inventoriuje yra Narvos ir Strumelio-Gastiatino kultūrų bruožų⁶⁷. Šie duomenys kartojami daugelyje leidinių⁶⁸. Nauji archeologiniai tyrinėjimai (Zemaitiškės 3-os, Kretuono 1 ir kt. paminklų medžiaga) patikslina situaciją. Jie rodo, kad rytų Lietuvoje ankstyvojo ir vidurinio neolito paminklai priklausė tik Narvos kultūros šiaurės rytų sričiai. Pagal titnago dirbinių paplitimą rytų Lietuvoje viduriniame neolite⁶⁹ (datuojama III tūkst. pr. m. e. pradžia—III tūkst. pr. m. e. III ketvirčiu)⁷⁰ nustatyta, kad vėlyvajame Nemuno kultūros raidos etape Narvos ir Nemuno kultūrų ryšiai nutrūko⁷¹. Todėl Nemuno kultūros įtakos laikotarpį Narvos kultūros pasienio su Nemuno kultūra sričiai reikėtų laikyti nuo III tūkst. pr. m. e. pradžios iki III tūkst. pr. m. e. III ketvirčio, kai Nemuno kultūra pateko stiprion virvelinės ir rutulinių amforų kultūrų įtakon⁷².

Vėlyviausias Narvos kultūros periodas prasidėjo senajame žalvario amžiuje. Šio laikotarpio gyvenviečių žinoma rytų Latvijoje prie Lubanos ežero⁷³ ir Usviatų mikrorajone: Udviatų bei Uzmenio gyvenvietės (Pskovo sr.)⁷⁴ ir rytų Lietuvoje Kretuono IC gyvenvietė. Tyrinėta šių gyvenviečių medžiaga rodo tolesnę Narvos kultūros raidą. Lubanos apyežerio gyvenvietėse, kurios paplitusios ne plačiau už Lubanos baseiną, skiriama lokalinė keramikos grupė — ankstyvojo žalvario amžiaus Lubanos tipo keramika⁷⁵, kurios puošyba artima vėlyvojo neolito akytosios keramikos ornamentikai⁷⁶, Fatjanovo⁷⁷ bei aukštutinės ir vidurinės Padneprės⁷⁸ kultūrų puodų ornamentų motyvams. Tą patį vaizdą pastebime Udviatų bei Uzmenio keramikoje. Lubanos tipo, Udviatų ir Uzmenio tipo kerami-

koje, ryškiai besiskiriančioje nuo Kretuono apyežerio senojo žalvario amžiaus keramikos, pastebimas didelis vėlyviausios šukinės-duobelinės keramikos kultūros poveikis. Vėlyvoji šukinės-duobelinės keramikos kultūra stipriai veikė ir Fatjanovo bei Dnepro aukštapio kultūrų keramiką. Dėl vėlyvosios šukinės-duobelinės keramikos kultūros niveliacijos ir atsirado Fatjanovo ir Lubanos tipo keramikos ornamentikos panašumų.

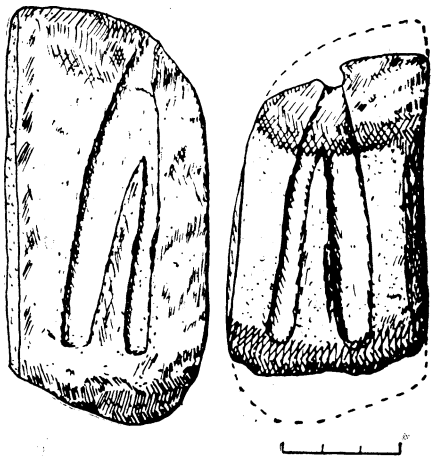
Gerokai mažiau vėlyvają Narvos kultūros keramiką prie Kretuono ežero veikė šukinės-duobelinės keramikos kultūra. Čia pastebima tolesnė vėlyvojo neolito Narvos kultūros IIIa etapo keramikos raida, nors žymiai yra pakitusi ne tik puodų forma, bet ir ornamentika. Narvos kultūros IIIb ir IIIc etapo puodai yra I ir C pavidalo kakleliais. Vyrauja (88%) puodai I pavidalo kakleliais: jie stačiomis sienelėmis, plokščiais dugneliais, puodų briaunos suapvalintos ar priplotos, molio masėje yra kapotų augalų priemaišų. Vyraujančiais išliko vidurinio ir ankstyvojo Narvos kultūros etapų ornamentikos motyvai ir jų kompozicija. Tik vėlyvajame IIIc etape šalia senųjų atsirado naujų motyvų — augalinių: iš įraižų banguotos linijos, sudarytos iš štampanių įspaudų ar virvučių (2 pav.). Šių puodų pavir-

2 pav. Kretuono 1C gyvenvietė. Vėlyvosios Narvos (1–7) ir ankstyvosios brūkšniuotosios keramikos (8–10) kultūrų keramika

šius ir vidus brūkšniuoti įstrižai ir vertikaliai. Išryškėjo naujas ir svarbus ornamentų motyvas: puodai nuo pačios kaklelio briaunos imami brūkšniuoti vertikaliais retais ir taisyklingais brūkšneliais (2 pav.).

Vakarinėje Kretuono IC gyvenvietės dalyje, dar arčiau ežero, žemesnėje tyrinėtoje vietoje, pasirodė keramikos su grūsto granito

3 pav. Kretuono IC gyvenvietė. Vario liejimo akmeninė formelė

priemaišomis. Ji neornamentuota ir sudarė vos 0,14% visos gyvenvietėje aptiktos keramikos.

Naujausi Kretuono IC gyvenvietės tyrinėjimai parodė, kad vėlyvoji Narvos kultūros keramika pamažu peraugo į ankstyvąją brūkšniuotąją keramiką.

Visas kitas Kretuono IC gyvenvietėje aptiktas kaulo bei rago, titnago, akmens inventorius yra vėlyvosios Narvos kultūros ir ankstyvosios brūkšniuotosios keramikos kultūrų tipų. Dauguma dirbinių, iš jų akmeninė forma metalui lieti (3 pav.), žinoma iš Lietuvos⁷⁹, Latvijos⁸⁰ ir Baltarusijos⁸¹ ankstyvųjų piliakalnių apatinių kultūrinių sluoksnių.

Išeitų, kad vėlyvoji Narvos kultūra egzistavo Dauguvos vidurupio ir aukštupio baseine — šiaurės Baltarusijoje, pietų Pskovo srityje, rytų Lietuvoje ir pietryčių Latvijoje, t. y. toje teritorijoje, kurioje vėliau pasirodė archeologų išskirtos brūkšniuotosios keramikos ir Dnepro-Dauguvos kultūros. Šis plotas priklauso baltų hidronimų arealui.

Vėlyvosios Narvos kultūros IIIc etape rytų Latvijoje, šiaurės rytų Baltarusijoje ir pietinėje Pskovo srityje Narvos kultūrą užgožė šukinės-duobelinės keramikos kultūros gyventojai, ir dėl jų poveikio susidarė Lubanos, Udviatų, Uzmenio tipo keramika, o rytų Lietuvoje ir šiaurės vakarų Baltarusijoje išliko vietinė keramika su besiformuojančios brūkšniuotosios keramikos kultūros bruožais. Visas kitas kaulo bei rago, titnago inventorius išliko vėlyvosios Narvos

kultūros formų tiek Lubanos, Udviatų, Uzmenio, tiek rytų Lietuvos ir šiaurės vakarų Baltarusijos plote.

Buvusioje pietvakarių Narvos kultūros teritorijoje vėlyviausios Narvos kultūros keramikos ar gyvenviečių kol kas nežinoma. Ten Narvos kultūros IIIb ir IIIc etapuose galutinai įsigalėjo Pamarių kultūra, egzistavusi iki naujojo žalvario amžiaus pradžios⁸², kaip postvirvelinės keramikos kultūros grupė.

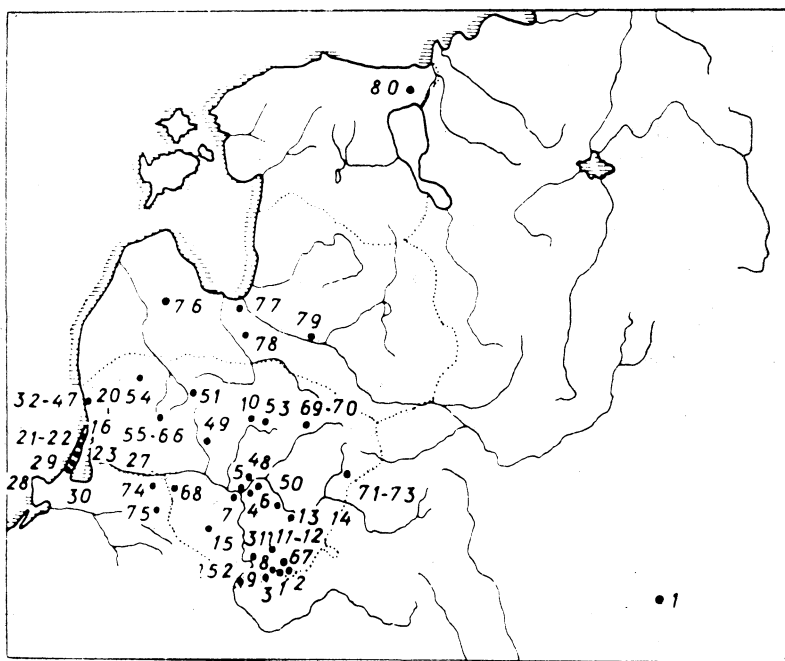
Archeologiniuose žemėlapiuose **virvelinės keramikos kultūra** vaizduojama paplitusi visame Rytų Pabaltijo plote. Iki šiolei nebuvo mėginta detalizuoti jos įtakos kitoms Rytų Pabaltijo kultūroms. Nuodugniau panagrinėkime, kokią įtaką virvelinės keramikos kultūra turėjo Narvos kultūros plote.

Buvusioje pietvakarių Narvos kultūros teritorijoje ir Nemuno kultūros srityje nuo III tūkst. pr. m. e. III ketvirčio paplito ir pailgva įsigalėjo virvelinės keramikos kultūra. Šis procesas buvo ilgas ir sudėtingas. Naujausiais tyrinėjimų duomenimis, pirmieji Rytų Pabaltijyje buvo Pabaltijo virvelinės keramikos kultūros gyventojai, paplitę čia 2400—2100 m. pr. m. erą. Vėliau vakarinėje Lietuvos, Latvijos dalyje, Kaliningrado srityje ir šiaurės rytų Lenkijoje susiformavo viena iš ryškesnių Rytų Pabaltijo virvelinės keramikos kultūrų — Pamarių (Zucevo) kultūra⁸³, užgožusi pietvakarių Narvos kultūrą. Tačiau joje išliko nemaža ir vietinių Narvos, Nemuno kultūrų bruožų, kurie ženklina Pamarių kultūrą viso jos gyvavimo laikotarpiu. Šalia aukštų ir didelių puodų aptinkama pailgų dubenėlių-lempučių, o šalia trikampių antgalių — lancetų ir trapecijų, vartotų Nemuno kultūros teritorijoje ir plitusių Pamarių kultūroje kartu su titnago žaliava.

Tuo pačiu metu šiaurės rytų Narvos kultūros srityje virvelinės keramikos kultūrai įsitvirtinti nepavyko. Pietvakarių Narvos kultūros srityje ir Nemuno kultūroje vėlyvajame neolite žinoma daugiau kaip pusantro šimto vienasluoksnių virvelinės keramikos kultūros paminklų TSRS ir Lenkijos LR teritorijoje, o šiaurės rytų — tik 19 (4 pav.), ir tos pačios nedidelės, su negausiu inventoriumi ir plonu kultūriniu sluoksniu. Latvijos vidurinėje ir vakarinėje dalyje žinomi 4 vienasluoksniai virvelinės keramikos kultūros paminklai⁸⁴, Estijoje — 1. O šiaurės Baltarusijoje ir pietinėje Pskovo srityje tokių kultūros paminklų visai nežinoma. Yra tik daugiau kaip 45 radimvietės, iš kurių žinomi laiviniai kovos kirviai ar šiai kultūrai skirti strėlių antgaliai (?), vartoti ir kitų kultūrų gyventojų.

Iš visos šiaurės rytų Narvos kultūros srities išsiskiria rytų Lietuvos teritorija, kurioje aptiktos 3 virvelinės keramikos kultūros gyvenvietės su aiškiais kultūriniais sluoksniais: Kretuono 1A, Jaros 1A ir Pakretuonės 1A⁸⁵. Dauguma kitų šiaurės rytų Narvos kultūros srities III etapo paminklų yra tokie, kaip Kvapanų 2-a gyvenvietė (Latvijos TSR), kur virvelinės keramikos puodų šukių aptikta ne daugiau kaip 15⁸⁶. Be to, literatūroje nurodomos virvelinės keramikos kultūros titnago dirbinių lentelės yra netikslios⁸⁷, nes tokių pat titnago dirbinių aptinkama kartu su vėlyvąja Narvos kultūros keramika, o pavienių dirbinių tipų — su šukinės-duobelinės kerami-

kos kultūros keramika. Tad jei gyvenvietės nevienasluoksnės ar stratiografiškai neatskirtos tarp sluoksnių nuo kitų kultūrinių sluoksnių, titnago dirbinių tipų skirti negalima.

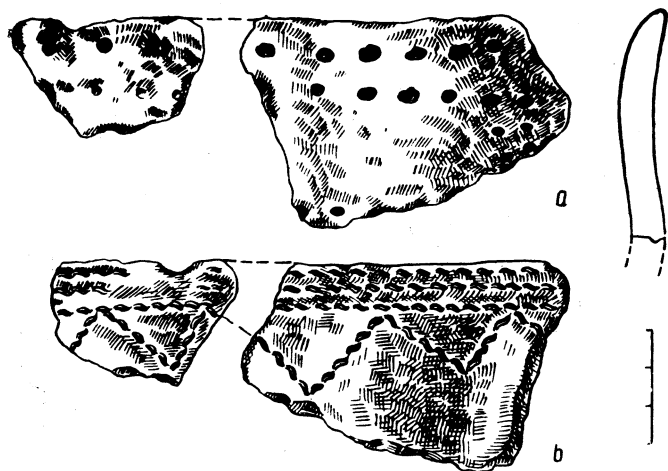
4 pav. Rytų Pabaltijo vienasluoksniai virvelinės keramikos kultūros paminklai:

1, 2—Dubičių (Varėnos raj.), 3—Gribašos 4-a (Varėnos raj.), 4—Eigulių 1B (Kaunas), 5—Veršvų 2-a (Kaunas), 6—Kapitoniškių 4-a (Kauno marių užlietame plote), 7—Lau-mėnų 1-a (Kauno marių užlietame plote), 8—Lynupio (Varėnos raj.), 9—Lygutės 1-a (Varėnos raj.), 10—Margių (Panevėžio raj.), 11, 12—Maskauskos 3-a, 4-a (Varėnos raj.), 13, 14—Mitkiškių 1-a, 2-a (Trakų raj.), 15—Nendrių 1-a (Kapsuko raj.), 16—20—Meškos Galvos 1, 2, 4, 5, 7 (Neringa), 21, 22—Alksnynės 1-a, 2-a (Neringa), 23—27—Juodkrantės 1, 3—6 (Neringa), 28, 29—Pervalkos 1-a, 2-a (Neringa), 30—Nidos (Neringa), 31—Netiesų 1-a (Varėnos raj.), 32—47—Sventosios 1A, 2A, 3A, 4A, 6?, 9, 10, 19, 20, 22, 25, 27, 34, 36, 39, 40 (Palanga), 48—Radikių (Kauno raj.), 49—Rinkšelių (Raseinių raj.), 50—Rusių (Kaišiadorių raj.), 51—Sakynos (Siaulių raj.), 52—Svendubrės 2-a (Varėnos raj.)?, 53—Tiltagalio (Panevėžio raj.), 54—Sarnelės (Plungės raj.), 55—66—Kaimiškių, Skirmantinės 1-a, Duonkalnio, Daktariškės, Gaigalinės 2-a, Zvejeliškės, Sirmės kalno 1-a, 2-a, 3-a, 4-a (Telšių raj.), 67—Sakių Lankos (Varėnos raj.), 68—Kubilėlių (Sakių raj.), 69, 70—Jaros 1-a, 6-a (Anykščių raj.), 71—73—Kretuono 1A, 2-a, Pakretuonės 1A (Svenčionių raj.), 74, 75—Tušino, Ančių peikės 1-a (Kaliningrado sr. Krasnoznamensko raj.), 76—Tuojacių (Latvijos TSR Tukumo raj.), 77—Varnaskruogo (Rygos raj.), 78—Ruteniekų (Jelgavos raj.), 79—Lejasbytenų (Stučkos raj.), 80—Jeugos (Estijos TSR Kohtla Jervės raj.)

Kas trukdė šiaurės rytų Narvos kultūros plote vėlyvajame neolite įsitvirtinti virvelinės keramikos kultūrai, kai iš visų pusių, kaip minėta anksčiau, ją supo trys stambiausios iki šiolei išskirtos beveik vienalaikės virvelinės keramikos kultūros? Pirmiausia tai stipri vietinė vėlyvoji Narvos kultūra. Tą situaciją kol kas geriausiai apibūdina prie Kretuono ežero aptikta vėlyvojo neolito, vėlyvojo Narvos kultūros IIIa etapo sustiprinta Žemaitiškės 1 gyvenvietė. Ją juosė 3 eilės užtvary, iš kurių dvi — su grioviais prie sienų⁸⁸. Planigra-

finis radinių išsidėstymas parodė, kad strėlių antgalių, priklausančių, matyt, virvelinės keramikos kultūrai, aptikta prie sienų ar užtvary, ar netoli jų, o kultūriniame sluoksnyje daugiausia kitų formų: lapelio pavidalo, lancetų, trikampių lygiu pagrindu, kaulinių kūginių. Keletas trikampių antgalių rasta įsmigusių į statmenai įkaltus stulpus, per kuriuos išpinta tvora. Tad išeity, kad virvelinės keramikos kultūra atėjo netaikiai. Be to, didžiuliai kapinynai Fatjanovo kultūros teritorijoje ir nedidelės, retai aptinkamos su nestoru kultūriniu sluoksniu ir taip pat nedažnai vienalaikės gyvenvietės⁸⁹ rodytų, kad panašiai virvelinės keramikos kultūros gyventojams priešinosi ir šukinės-duobelinės kultūros gyventojai Valdajaus aukštumoje.

Tuo nenorima įrodyti, jog šiaurės rytų Narvos kultūros gyventojams virvelinės keramikos kultūra nepaliko jokio pėdsako materialinėje ir dvasinėje kultūroje. Materialinėje kultūroje šie pėdsakai neryškūs. Vėlyvoje Narvos kultūros keramikoje didesnių pakitimų neįvyko. Truputį pakito puodų ornamentika — simbolika. Įdomus yra Žemaitiškos 3A gyvenvietėje aptiktas puodas, kurio sienelių išorė puošta narviškos ornamentikos motyvu, o vidinė — virveliniu (5 pav.). Išliko tie patys darbo ir namų apyvokos įrankiai. Labiau

5 pav. Žemaitiškos 3A gyvenvietė. Vėlyvoji narviška puodo šukė, iš išorės (a) puošta Narvos kultūrai, iš vidaus (b) — virvelinės keramikos kultūrai būdingu ornamentu

pakito, matyt, dvasinė kultūra. Tai pastebima pasikeitusiuose vėlyvojo neolito laidojimo papročiuose. Imta laidoti suriestus ar sėdimoje padėtyje žmones⁹⁰, o vėliau — ir deginti (Kretuono 1A gyvenvietėje).

Archeologai nurodo, kad **neolitinės Nemuno kultūros** kilmė neatskiriami nuo mezolitinės Nemuno kultūros⁹¹. Ši kultūra buvo paplitusi visame Nemuno baseine. Vakaruose jos teritorija siekė Vyslos aukštupį, pietuose — Bugo dešinįjį baseiną ir Pripetės aukšt-

upį, rytuose apėmė Neries ir Berezinos upių takoskyrą, o šiaurėje priėjo iki Dauguvos vidurupio⁹². Visa Nemuno kultūros raida skirstoma į 3 etapus: Dubičių — ankstyvąjį, Lysaja Goros — vidurinį ir Dobryj Boro — vėlyvąjį. Nemuno kultūros kilmė ir raida skirtinga nei Narvos kultūros. Keramika, kaulo bei rago, titnago dirbinių analizė rodo, kad Nemuno kultūros kilmė neatskiriama nuo Dnepro-Doneco kultūros raidos. Kelia abejonių pirmasis archeologų skiriamas Nemuno kultūros etapas, nes titnago dirbinių, keramikos lyginamoji analizė nerodo aiškaus perimamumo. Nevienodos yra pirmo ir antro etapų puodų formos bei titnago dirbiniai, ypač pirmo etapo, turintys įvairiausių kultūrų požymių⁹³. Ir tik antrame ir trečiame etape neolitinė Nemuno kultūra įgijo reikšmingų bruožų, skiriančių ją iš aplinkinių kaimyninių neolitinių kultūrų⁹⁴. Labai abejotinu reikia laikyti Cedmaro tipo paminklų skyrimą neolitinei Nemuno kultūrai⁹⁵. V. Timofejevas, tyrinėjantis Cedmaro tipo paminklus, pastebi didesnę piltuvinių taurių kultūros įtaką⁹⁶.

Archeologinėse neolito kultūrose, nagrinėjant kultūrinius klausimus, svarbiausiu požymiu laikoma keramika. Nemuno kultūros ankstyvoji keramika proporcijomis, ornamentika yra artima Dnepro-Doneco kultūros Strumelio-Gastiatino ir Lisogubo tipo keramikai⁹⁷, o ankstyvoji Narvos kultūros — A tipo Ertebiolės⁹⁸. Negalima atmesti svarbiausio keramikos elemento — formos (technika gali ir skirtis)⁹⁹, jungiančio Narvos ir Ertebiolės kultūras, — plačiaangio puodo ir pailgo dubenėlio-lemputės. Šių keramikos elementų kol kas neaptikta niekur kitur, išskyrus Šiaurės Europą — Danijoje, šiaurės Vokietijoje, pietų Švedijoje ir šiaurės Lenkijoje bei Rytų Pabaltijyje, — Narvos kultūros paplitimo teritorijoje. Tai kultūriniu požiūriu vieniša tas teritorijas. Todėl mažai tikėtina, kad keramikos gamybos impulsas Narvos ir Nemuno kultūroms atėjo tuo pačiu metu ir iš Dnepro-Doneco, ir iš Valdajaus sričių¹⁰⁰. Tai rodytų, jog prabaltų kultūrą formavo daug įvairių komponentų. Tai vėliau lėmė rytų ir vakarų baltų kilmės pagrindus.

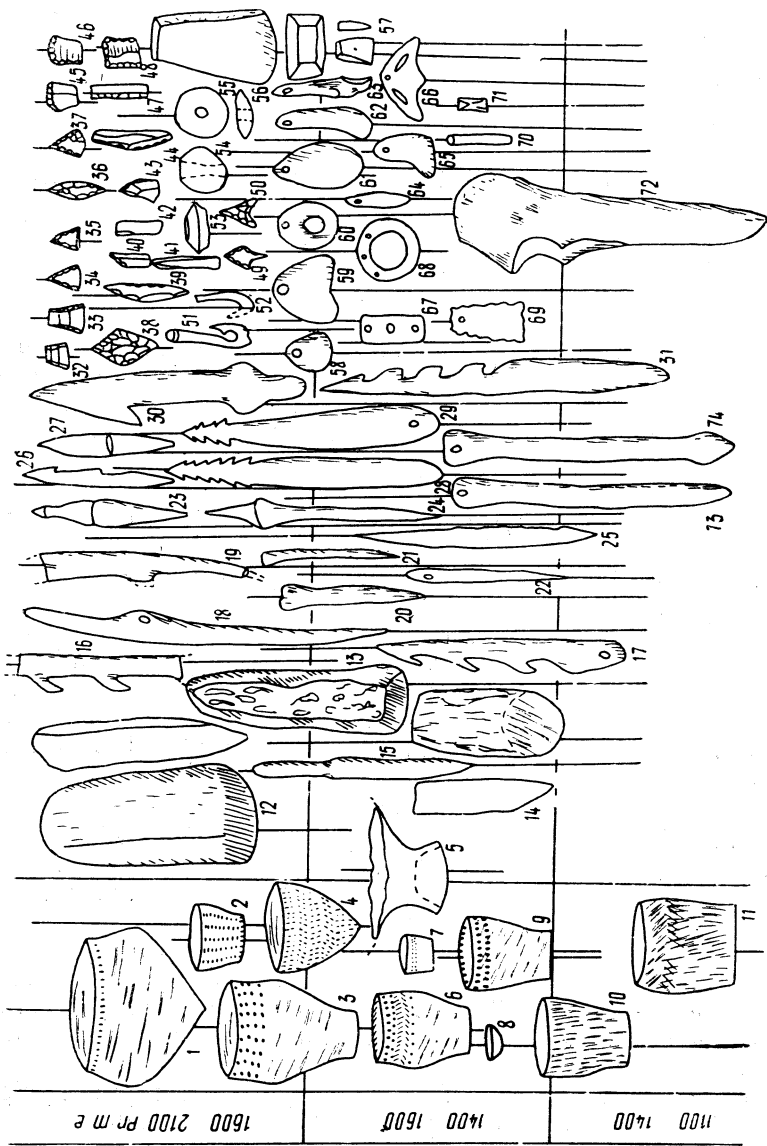
Tyrinėtojai, aiškindami Nemuno kultūros įnašą į prabaltų kultūros susidarymą, sumažina jos reikšmę, kelia tik virvelinės keramikos kultūros įnašą. Nurodoma, kad Nemuno kultūra III etape įsiliejo į virvelinės keramikos kultūrą, o prabaltiškos Pamarių kultūros keramikos formavimuisi didžiausią įtaką turėjo Narvos kultūra, tik titnago dirbinių tipams — Nemuno. Nemuno kultūra, tyrinėtojų nuomone, buvo tik komponentas, formuojantis senajai baltų kultūrai¹⁰¹. Reikėtų atkreipti dėmesį į tai, jog vėlyvajame Nemuno kultūros etape ne visur (kaip Pamarių kultūros zonoje) Nemuno kultūra transformavosi į Pamarių kultūrą; likusiame jos plote, ypač Nemuno aukštupyje ir vidurupyje, Pripetės Polesėje, dar nepakankamai nuodugnai ištirti Nemuno ir virvelinės keramikos kultūrų simbiozės padariniai.

Senasis žalvario amžius (1600—1100 m. pr. m. e.)

Iki šiolei archeologinėje literatūroje buvo nurodoma, kad brūkšniuotosios keramikos kultūra buvo paplitusi tik rytų Lietuvoje, Latvijoje, šiaurės Baltarusijoje. Ji apėmė rytų Lietuvą — kairiąją Nemuno vidurpio pusę ir ėjo maždaug palei Sventosios upę¹⁰². Tačiau nemaža tik vėlesnių nei rytų Lietuvoje brūkšniuotosios keramikos kultūros paminklų yra vakarų Lietuvoje. Tai Paplienijos (Telšių raj.)¹⁰³, Imbarės¹⁰⁴, Kurmaičių (Kretingos raj.)¹⁰⁵, Dapšių (Mažeikių raj.)¹⁰⁶ piliakalnių apatiniai sluoksniai, Akmenskinės (Plungės raj.)¹⁰⁷, Zastaučių (Mažeikių raj.)¹⁰⁸ neįtvirtintos gyvenvietės ir vakarų Latvijoje Paplakos, Matkulės piliakalniai, Baškių, Darzniekų ir Strikių kapinynai¹⁰⁹. Be keramikos, čia aptinkama visas akmenis, kaulo ir rago, titnago dirbinių kompleksas, Lietuvos ir Latvijos teritorijoje — dvi materialine kultūra ryškiai besiskiriančios brūkšniuotosios keramikos sritys: vakarinė ir rytinė (Latvijoje ir centrinė)¹¹⁰.

Ryškiausi rytinės ir vakarinės brūkšniuotosios keramikos kultūros sričių skirtumai matyti iš keramikos, ypač puodų formų. Vakarinės dalies brūkšniuotosios keramikos kultūros puodai (iš paminklų, datuotų nuo VII a. pr. m. e.) yra profiliuoti S pavidalo, labai retai aptinkama C ir K (briaunotieji) pavidalo kakleliais. Vakarų Lietuvos paminkluose ornamentuotų jų labai rėta, o vakarų Latvijoje nepasitaikė nė vieno¹¹¹. Rytinėje brūkšniuotosios keramikos kultūros srityje daugiausia ankstyvųjų puodų (X—IX a. pr. m. e.) yra I ir rečiau C pavidalo kakleliais. Tik vėlesnėse brūkšniuotosios keramikos kultūros gyvenvietėse padaugėjo puodų K pavidalo kakleliais. Be to, rytinėje brūkšniuotosios keramikos kultūros srityje puodai dažniau puošiami apvaliomis, trikampėmis duobutėmis, virvučių įspaudais, o vėliau — apvalių duobučių, aštrių įraižių, nago įspaudų, gnaibymo motyvais¹¹². Dalis tyrinėtojų šį reiškinį sieja su šukinės-duobelinės keramikos kultūros įtaka rytinei brūkšniuotosios keramikos kultūrai¹¹³.

Ypatingą reikšmę įgijo brūkšniuotosios keramikos kultūros chronologijos klausimas rytinėje ir vakarinėje jos paplitimo srityse. Naujaisiu archeologinių tyrinėjimų duomenimis¹¹⁴, brūkšniuotosios keramikos kultūra anksčiausiai susiformavo vėlyvosios Narvos kultūros srityje. Senajame žalvario amžiuje tai rodo ankstyvosios brūkšniuotosios keramikos ir vėlyvosios Narvos kultūros keramikos, kaulo bei rago ir titnago dirbinių nenutrūkstamas perimamumas. Apie keramikos perimamumą kalbėta anksčiau. Nenutrūkstamą vėlyvojo neolito ir senojo žalvario amžių materialinės kultūros raidą rodo svarbiausių kaulo ir rago, titnago, akmenis dirbinių ir papuošalų tipologinė lentelė (žr. 6 pav.). Perimamumą patvirtina pastatų tipai ir formos. Senajame žalvario amžiuje toliau buvo statomi keturkampiai ilgi, truputį įžeminti stulpinės konstrukcijos pastatai su pertvaromis, tik senojo žalvario amžiaus pradžioje aslas imta plūkti moliu, kai kuriuose pastatuose neaptinkama pėdžių kaip Kretuono IC gyvenvietėje.

6 pav. Kretuono apyežerio vėlyvojo neolito—senojo žaivalio amžiaus gyvenvietėse (Svenčionių raj.) aptiktų dirbinių tipologinė lentelė. Zemaitiškes 1-a: 1, 4, 14, 21, 23, 25, 29, 33, 38, 55, 68. Zemaitiškes 2-a: 2, 3, 12, 17, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 31, 32, 34, 37, 44, 51, 54, 58, 60, 67, 74. Kretuono 1A: 5, 42, 43, 53. Kretuono 1C: 6—10, 13, 15, 16, 19, 27, 30, 35, 36, 39—41, 45—50, 52, 56, 57, 59, 61—66, 69—73. Reškutėnų pilialaknis: 11

Ryškesnių senojo žalvario amžiaus gyvenviečių su pastatais buvusioje pietvakarių Narvos kultūros srityje kol kas netyrinėta, išskyrus Vaidžio 1-ą ir Gaigalinės 2-ą (Telšių raj.) gyvenvietes, skiriamas vėlyviausiam virvelinės keramikos Pamarių kultūros laikotarpiui — senojo ir naujojo žalvario amžių ribai¹¹⁵. R. Rimantienės ir A. Butrimo nuomone, buvusioje pietvakarių Narvos kultūros srityje brūkšniuotosios keramikos kultūros kilmę neabejotinai lėmė virvelinės keramikos Pamarių kultūra. Tačiau autoriai niekur neužsimena, iš kur reikėtų kildinti žalvario amžiaus vakarų baltų pilkapių kultūrą, ir koks jos ryšys su vėlyvojo neolito Pamarių kultūra. Kol kas nei keramikos formomis, nei laidojimo papročiais tarp šių kultūrų nepastebima dėsningo perimamumo. Yra tik ta pati teritorija. Ir koks yra šių kultūrų santykis su brūkšniuotosios keramikos kultūra? Kol šis klausimas nebus išspręstas, vargu ar galima vakarų baltų kultūrą kildinti iš Pamarių kultūros.

Buvusioje pietvakarių Narvos kultūros srityje daug geriau yra ištirti žalvario amžiaus laidojimo paminklai — pilkapiai, pagrindinė laidojimo forma net ankstyvajame geležies amžiuje¹¹⁶.

Iki pastarojo meto buvusioje šiaurės rytų Narvos kultūros teritorijoje žalvario amžiuje nebuvo žinoma nė vieno kapo. Ilgai manyta, kad čia vyravo tokie laidojimo papročiai, kurie nepaliko pėdsakų žemėje, tačiau Kretuono 1A, 1C ir Žemaitiškės 3A gyvenviečių tyrinėjimai parodė, jog vėlyvojo neolito pabaigoje ir žalvario amžiaus pradžioje mirusiuosius laidojo pastatuose netoli židinių, kaipams įrengti iškasdavo nedideles ir negilias duobutes, kuriose laidojo tik nuo kūno atskirtas galvas. Šalia aptiktos įkapės: darbo įrankiai (kirviai), kauliniai ir gintariniai kabučiai. Toks laidojimo paprotys, matyt, buvo susijęs su protėvių kultu. Prie židinio, be abejo, galėjo būti laidojami patys žymiausi ir garbingiausi asmenys. Kai kuriuos gentainius laidojo netoli gyvenviečių ar jų teritorijoje taip, kaip Kretuono 1A gyvenvietėje¹¹⁷: mirusysis sudegintas ir palaidotas akmenimis apdėtoje urnoje. Toks laidojimo būdas, kaip ir Lankiškėse prie Nočios (Baltarusijos TSR) ar Paveisininkuose (Lazdijų raj.)¹¹⁸, rodo, kad naujajame žalvario amžiuje ėmė niveliuotis rytinėse ir vakarinėse teritorijose buvusių baltų genčių skirtumai: suvienodėjo brūkšniuotoji keramika (vakarinėje brūkšniuotosios keramikos srityje pasirodo K pavidalo puodų)¹¹⁹, nors materialinės ir dvasinės kultūros skirtumų tarp rytų ir vakarų baltų išliko iki istorinių laikų.

Apie besiformuojančią rytų ir vakarų baltų kultūrą nemaža informacijos davė ir antropologai, patikslinę archeologinius duomenis. Tai, kad vėlyvosios Narvos kultūros gyventojai buvo mišraus tipo ir turėjo mezokraniškų ir dolichokraniškų požymių (Narvos kultūroje vyravo dolichokraniniai poplačio veido europidai), atspindi Kretuono 1B ir Zvejniekų III grupės kapų mirusieji, turintys dolichokraninių ir mezokraninių požymių¹²⁰. Tai rodo Narvos ir šukinės-duobelinės keramikos kultūrų kontaktus, prasidėjusius viduriniame neolite.

O ankstyvųjų Pabaltijo virvelinės keramikos kultūrų gyventojų fiziniam tipui būdinga dolichokraniška smegeninė. Iš Narvos, Nemuno ir virvelinės keramikos kultūrų išsirutuliojusiam Pamarių kultūros žmonių fiziniam tipui būdinga mezokranija, o gyventojai laikomi mezobrachikraniškų europidų atstovais¹²¹. Vėlyvojo neolito ir senojo žalvario amžiaus antropologinis tipas, kaip ir vėlyvojo Narvos kultūros IIIb ir IIIc etapų laikotarpio antropologinis tipas, matyt, išliko toks pat kaip viduriniame ir vėlyvajame neolite. Latvijos nuo III—II tūkst. pr. m. e. ribos iki II tūkst. pr. m. e. vidurio antropologinė medžiaga (pagal Abuoros, Kreičių, Jurkovos paminklų duomenis) yra tapati vidurinio ir vėlyvojo neolito antropologinei medžiagai. Dar yra daug problemų, kurios laukia antropologų sprendimo. Kaip ir tai, kad vakarų baltų plote žalvario amžiuje pasirodė dolichokraniškas siauraveidis antropologinis tipas, kurį antropologai skiria naujai etninei gyventojų migracijai, susijusiai su siauraveidžio antropologinio tipo pasirodymu vakarų Latvijoje¹²². Kivutkalno kapinyno tyrinėjimai patvirtino, jog vakarų baltų kultūra formavosi virvelinės keramikos kultūros pagrindu ir kad naujieji gyventojai į šias teritorijas iš pietų plito bangomis¹²³.

Rytų ir vakarų baltų skirtumus nurodo kalbininkai. Jei laikytume, kad tik virvelinės keramikos kultūros gyventojai, kurie įsitvirtino pietvakarių Narvos kultūros arealo dalyje, priklausė vienai iš indoeuropiečių prokalbių grupių, tai kaip formavosi rytų baltų kalba, jei virvelinės keramikos kultūra vėlyvajai Narvos kultūrai didesnės įtakos neturėjo. Reikia manyti, jog vėlyvosios Narvos kultūros gyventojai turėjo kalbėti kalba, labai artima indoeuropiečių kultūros gyventojų kalbai. Senajame žalvario amžiuje šiame iš skirtingų archeologinių kultūrų besiformuojančiame baltų regione susidarė dar ir šiandien pasekamas nevienodas hidronimų ir toponimų arealas, kurį išskyrė K. Būga ir nurodė, kad buvo rytų ir vakarų baltai¹²⁴.

Tarmių, tuo labiau kalbų susidarymas ir formavimasis priklausė nuo atskirų genčių istorinės situacijos. Jai labai svarbios yra ekonominės, geografinės ir prekybos (ryšių) sąlygos, į kurias patenka atskiros gentys ar net tautos. Kad ir nedidelių žmonių grupių ekonominė-geografinė padėtis lemia kai kurių žodžių kilmę, tarsenos ypatumus.

Kodėl vėlyvajame neolite gintaras iš Sambijos pusiasalio tiesiai neplito į rytų Lietuvą, o buvo gabenamas iš Lubanos (rytų Latvija) gintaro apdirbimo centro?¹²⁵ Ar atskirais laikotarpiais (vėlyvajame neolite) nutrūko titnago žaliavos tiekimas iš pietinių sričių ir buvo naudojamas prastas vietinis titnagas?

Didžiuliai miškingi ir ežeringi Dauguvos vidurupio ir aukštupio, Neries, Dysnos upių baseinai buvo palyginti retai gyvenami, sunkiai praeinami, atskirų bendruomenių ryšiai buvo silpni. Natūralinis ūkis patenkino gyventojų poreikius. Visai kitaip skirtingų kultūrų gyventojų ryšiai klostėsi pietrytinėje Baltijos pajūrio srityje neolito ir žalvario amžiaus pradžioje. Gerokai glaudesni buvo prekybiniai ryšiai, greičiau plito naujovės.

Išvados

1. Rytų ir vakarų prabaltų kultūros užuomazgos glūdėjo vietinėse neolitinėse Rytų Pabaltijo archeologinėse kultūrose: Narvos ir iš dalies Nemuno.

2. Vakarų baltų kultūra formavosi Narvos ir Nemuno kultūrų pagrindu, ją veikė rutulinių amforų ir virvelinės keramikos kultūros. Rytų baltų — vėlyvąją Narvos kultūrą — veikė šukinės-duobelinės keramikos kultūra.

3. Esminiai rytų ir vakarų baltų kultūrų skirtumai pradėjo formotis viduriniame ir vėlyvajame neolite, kai šiaurės rytų Narvos kultūros srityje vyraujančia tapo vėlyvoji Narvos kultūra, o pietvakarių — virvelinės keramikos kultūra.

4. Perėjimas į brūkšniuotosios keramikos kultūrą ir rytų, ir vakarų baltų regionuose vyko skirtingų kultūrų pagrindu: rytų baltų teritorijoje — vėlyvosios Narvos kultūros, vakarų — Pamarių kultūros (?).

5. Apie susiformavusias baltų rytų ir vakarų kultūras galima kalbėti tik nuo brūkšniuotosios keramikos kultūros susidarymo senajame žalvario amžiuje, dar iki pirmųjų ankstyvųjų piliakalnių atsiradimo. Rytų baltų teritorijoje brūkšniuotosios keramikos kultūra susidarė senajame žalvario amžiuje, apie XVI—XIII a. pr. m. e., o vakarų baltų plote — naujojo žalvario amžiaus pradžioje, nuo XII—XI a. pr. m. erą.

¹ Римагтене Р. К. Роль неманской культуры в образовании балтов // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов (toliau — ПЭБ). Вильнюс, 1981. С. 40—43; Чарняўскі М. М. Неаліт Беларускага Понямоння. Мінск, 1979. С. 80.

² Гурина Н. Н. Из истории древних племен западных областей СССР // Материалы и исследования Института археологии (toliau — МИА). Л., 1967. № 144. С. 198; Лозе И. Нарвская культура и ее роль в этногенезе народов Восточной Прибалтики // ПЭБ. Вильнюс, 1985. С. 19; Girininkas A. Narvos kultūros raida // Lietuvos archeologija (toliau — LA). V., 1985. T. 4. P. 131.

³ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. V., 1984. P. 284—290.

⁴ Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos kilmė. V., 1984. T. 1. P. 237.

⁵ Цимерманис С. Я., Моркунас В. И. Об историко-этнографических областях в Латвии и Литве во второй половине XIX в. // Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Рига, 1980. С. 42.

⁶ Jurginis J. Istorikai apie lietuvių kilmę // Lietuvių etnogeneze. V., 1987. P. 6—17.

⁷ Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. Рига, 1975. С. 111—119; Cesnys G. Baltų susidarymas antropologijos požiūriu // Lietuvių etnogeneze. V., 1987. P. 69—75.

⁸ Гурина Н. Н. Из истории древних племен ... С. 176; Jaanits L. Kultuuri arengupidevusest Eestis üleminekul keskmiselt nooremale kiviajale // Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. Tallinn, 1970. Lk. 81—87.

⁹ Loze I. Jauni materiali par agro neolitu Lubāna lidzenuma. Zvidzes apmetne // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas vēstis (toliau — ZAV). 1983. Nr. 6 (431). Lpp. 89—100; Zagorski F. Agrais neolito laikmets Latvijas austrumdaļā // ZAV. 1973. Nr. 4(309). Lpp. 59—69.

¹⁰ Gimbutienė M. Baltai priešistoriniais laikais. V., 1985. P. 56.

¹¹ Тимофеев В. И. К проблеме связей в неолите Балтийского региона // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. Тезисы докладов. М., 1987. С. 249—250.

¹² Loze I. Jauni materiali par... Lpp. 97; Andersen S. H. Overgangen fra aeldre til yngre stenalder i Sydsandinavien set fra en mesolitisk synsvinkel // Tromsø Museum skrifter. 1973. T. 14. S. 26—44; Andersen H. Ertebøllekunst Nyeøstjyste fund af mønstrede Ertebølleoldsager // KUML. Århus. 1980. S. 12.

¹³ Girininkas A. Narvos kultūros raida. P. 120.

¹⁴ Ten pat. P. 121—122.

¹⁵ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. P. 123.

¹⁶ Girininkas A. Narvos kultūros raida. P. 130, 4 lentelė; Лозе И. А. Нарвская культура и ее роль... С. 13.

¹⁷ Jaanits L., Laul S., Laugas V., Tõnisson E. Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982. Lk. 62—67; Лозе И. А. Нарвская культура и ее место в этногенезе народов Восточной Прибалтики // ПЭБ. Вильнюс, 1981. С. 27—30.

¹⁸ Jaanits L. Kultuuri arengupidevusest... Lk. 67—77.

¹⁹ Ten pat. P. 52.

²⁰ Зими́на М. П. Неолит бассейна р. Мсты. М., 1981; Янитс Л. Ю. Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайгы. Таллин, 1959. С. 127—143.

²¹ Зайковский Э. М. Неолит и бронзовый век Белорусского Подвинья // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Вильнюс, 1985. С. 19.

²² Загорский Ф. А. Ранний и развитой неолит в Восточной части Латвии // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Рига, 1967. С. 17—21.

²³ Загорская И. А. Костяные орудия охоты и рыболовства каменного века на территории Латвии // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Вильнюс, 1985. С. 21—23.

²⁴ Girininkas A. Narvos kultūros raida. P. 124.

²⁵ Ten pat. P. 125.

²⁶ Гири́нинкас А. Связи неолитических нарвской и неманской культур в Восточной Литве // ПЭБ. Вильнюс, 1981. С. 12—14.

²⁷ Гири́нинкас А. Поздний неолит Восточной Литвы (по данным материалов памятников оз. Крятуонас) // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Вильнюс, 1982. С. 8—9.

²⁸ Микляев А. М. Памятники Усвятского микрорайона. Псковская область // Археологический сборник Государственного Эрмитажа (toliau — АСГЭ). Л., 1969. Вып. 2. С. 22—29; Микляев А. М. Неолитическое свайное поселение на Усвятском озере // АСГЭ. Л., 1971. Вып. 13. С. 10—16; Микляев А. М. О некоторых культурах III—II тыс. до н. э. на северо-западе СССР // Сообщения Государственного Эрмитажа. Л., 1972. Вып. 35. С. 54—57 и др.

²⁹ Микляев А. М., Семенов В. А. Свайное поселение на Жижичком озере // Труды Государственного Эрмитажа. Л., 1979. Вып. 20. С. 9, 12.

³⁰ Микляев А. М., Мазуревич А. М., Долуханов П. М., Зайцева Г. И. О раннем неолите севера смоленской и юга псковской областей // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. М., 1987. С. 169—170.

³¹ Rimantienė R. Šventoji. I. Narvos kultūros gyvenvietės. V., 1979 (1-os B ir 2-os B gyvenviečių inventorius).

³² Ванкина Л. В. Торфяниковая стоянка Сарнате. Рига, 1970. С. 138—139.

³³ Rimantienė R. Šventoji. I... 3-os B ir 23-os gyvenviečių inventorius.

³⁴ Тимофеев В. И. Изделия из кости и рога неолитической стоянки Цедмар (Серово)Д // Краткие сообщения. М., 1981. № 165. С. 115—119; Тимофеев В. И. Неолитические памятники Калининградской области и их место в неолите Прибалтики // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1980. С. 9—11.

³⁵ Ванкина Л. В. Указ. соч. С. 140—141.

- ³⁶ Бутримас А. Ю. Поздний неолит Жямайтской возвышенности (по данным материалов памятников оз. Биржулис) // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Вильнюс, 1985. С. 75.
- ³⁷ Girininkas A. Narvos kultūros raida. P. 124—127; Гирининкас А. Различия нарвской керамики развитого неолита в Восточной и Западной Литве // Древности Белоруссии и Литвы. Минск, 1982. С. 19—27.
- ³⁸ Zagorskis F. Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks. Rīgā, 1987. Lpp. 102; Денисова Р. Я. Антропология древних ... С. 49; Иностранцев А. А. Доисторический человек каменного века побережья Ладожского озера. С.-Петербург, 1888. С. 125.
- ³⁹ Zagorskis F. Zvejnieku akmens... Lpp. 83.
- ⁴⁰ Girininkas A. Kretuono I-os gyvenvietės vidurinio neolito kapai // LA. V., 1985. T. 4. P. 5—9.
- ⁴¹ Rimantienė R. Sventoji. I... P. 148.
- ⁴² Денисова Р. Я. Антропология древних ... С. 67; Česnys G. Kretuono I-os gyvenvietės vidurinio neolito kapai. Antropologiniai tyrimai // LA. V., 1985. T. 4. P. 9—14.
- ⁴³ Rimantienė R. Sventoji. I... P. 14.
- ⁴⁴ Бутримас А. Ю. Поздний неолит ... С. 21.
- ⁴⁵ Girininkas A. Sarnelės vėlyvojo neolito (III tūkstantm. pr. m. e. pab.) gyvenvietė // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija (toliau — MADA). 1977. T. 1. P. 57—65.
- ⁴⁶ Butrimas A. Duonkalnis: vėlyvojo neolito gyvenvietė, alkas ir kapinynas. Archeologiniai tyrimai // LA. V., 1985. T. 4. P. 48.
- ⁴⁷ Rimantienė R. Sventoji. II. Pamarių kultūros gyvenvietės. V., 1980. P. 65—66.
- ⁴⁸ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. P. 199—219.
- ⁴⁹ Česnys G. Duonkalnis: vėlyvojo neolito gyvenvietė, alkas ir kapinynas. Antropologiniai tyrimai // LA. V., 1985. T. 4. P. 49—56.
- ⁵⁰ Girininkas A. Narvos kultūros raida. P. 127—130.
- ⁵¹ Чернявский М. М. К вопросу об этническом составе неолитического населения Белоруссии // Этногенез белорусов. Минск, 1973. С. 12; Лозе И. А. Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины. Рига, 1979. С. 129.
- ⁵² Лозе И. А. Поздний неолит ... С. 129.
- ⁵³ Микляев А. М., Семёнов В. А. Свайное поселение ... С. 18—20.
- ⁵⁴ Ten pat. P. 11, 20.
- ⁵⁵ Чернявский М. М. К вопросу ... С. 12; Лозе И. А. Нарвская культура и ее роль ... С. 17—18.
- ⁵⁶ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. P. 286. Pav. 160; Rimantienė R. Prabaltai ir baltai. Archeologinės kultūros // Lietuvių etnogenezė. V., 1987. P. 53.
- ⁵⁷ Лозе И. А. Поздний неолит ... С. 82—93.
- ⁵⁸ Зайковский Э. М. Неолит и бронзовый век ... С. 10.
- ⁵⁹ Гирининкас А. Поздний неолит ... С. 12.
- ⁶⁰ Ten pat. P. 13.
- ⁶¹ Girininkas A. Narvos kultūros raida. P. 131.
- ⁶² Ванাগас А. П. Максимальный ареал балтской гидронимии и проблема происхождения балтов // Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Рига, 1980. С. 122.
- ⁶³ Гирининкас А. Поздний неолит ... С. 13.
- ⁶⁴ Гирининкас А. Различия нарвской керамики ... С. 14.
- ⁶⁵ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. P. 124—126. Pav. 62; Rimantienė R. Prabaltai ir baltai... P. 53, 57. Pav. 3, 6.
- ⁶⁶ Rimantienė R. Sventoji. I... P. 66.
- ⁶⁷ Черняўскі М. М. Неаліт Беларускага Понямоння. С. 77.
- ⁶⁸ Rimantienė R. Prabaltai ir baltai... P. 53, 57. Pav. 3.
- ⁶⁹ Гирининкас А. Различия нарвской керамики ... С. 13—14.
- ⁷⁰ Черняўскі М. М. Неаліт Беларускага Понямоння. С. 75—79.
- ⁷¹ Гирининкас А. Различия нарвской керамики ... С. 14.
- ⁷² Черняўскі М. М. Неаліт Беларускага Понямоння. С. 83.
- ⁷³ Лозе И. А. Поздний неолит ... С. 100—107.

- ⁷⁴ Микляев А. М. Памятники Усвяцкого микрорайона ... С. 29—40.
- ⁷⁵ Лозе И. А. Поздний неолит ... С. 102, 105. Рис. 71, 75.
- ⁷⁶ Ten pat. P. 130.
- ⁷⁷ Крайнов Д. А. Древнейшая история Волго-Окского междуречья. М., 1972. С. 119, 121. Рис. 45, 46.
- ⁷⁸ Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М., 1967. С. 20—29.
- ⁷⁹ Volkaitė-Kulikauskienė R. Narkūny Didžiojo piliakalnio tyrinėjimų rezultatai (apatinis kultūrinis sluoksnius) // L.A. V., 1986. T. 5. Pav. 23—25, 27, 28, 36; Grigalavičienė E. Nevieriškės piliakalnis // Ten pat. Pav. 3, 8, 9, 14, 15, 17 ir kt.
- ⁸⁰ Граудонис Я. Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Рига, 1967. Рис. 64. Таб. II—XVIII.
- ⁸¹ Митрофанов А. Г. Железный век средней Белоруссии VII—VI вв. до н. э.—VII в. н. э. Минск, 1978; Белорусская археология. Минск, 1987. С. 61—67.
- ⁸² Бутримас А. Поздний неолит ... С. 21.
- ⁸³ Ten pat. P. 20—23.
- ⁸⁴ Ванкина Л. В. Шнуровая керамика на территории Латвии // Из древнейшей истории балтских народов. Рига, 1980. С. 47. Рис. 1.
- ⁸⁵ Гирининкас А. Поздний неолит ... С. 13—14.
- ⁸⁶ Лозе И. А. Комплекс культуры шнуровой керамики на поселении Квапаны II // ZAV. 1987. № 7(480). Lpp. 23—36.
- ⁸⁷ Ten pat. P. 31. Pav. 4.
- ⁸⁸ Гирининкас А. Поздний неолит ... С. 16.
- ⁸⁹ Крайнов Д. А. Древнейшая история ... С. 28—34.
- ⁹⁰ Лозе И. А. Поздний неолит ... С. 43—54.
- ⁹¹ Чарняўскі М. М. Неаліт Беларускага Понямоння. С. 48—50; Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. P. 123—125.
- ⁹² Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. P. 124. Pav. 62.
- ⁹³ Чарняўскі М. М. Неаліт Беларускага Понямоння. Рис. 46, 47.
- ⁹⁴ Белорусская археология. Минск, 1987. С. 40.
- ⁹⁵ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. P. 112—125.
- ⁹⁶ Timofeev V. I. On the Early Neolithic Links between the East-Baltic Area and Fenno-Scandia // ISKOS. Helsinki, 1984. P. 36.
- ⁹⁷ Неприна В. И., Беляев А. С. Поселение и могильник новой неолитической культуры на Северной Украине // Советская археология. М., 1974. № 2. С. 144—156; Телегин Д. Я. Мезолит левобережной Украины и его место в сложении днепровско-донецкой неолитической культуры // МИА. 1966. № 126. С. 99—107.
- ⁹⁸ Zvelebil M., Rowley-Conwy P. Transition to Farming in Northern Europe: A Hunter—Gatherer Perspective // Norwegian Archaeological Review. Oslo, 1984. Vol. 17. N 2. P. 104—128.
- ⁹⁹ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. М., 1978.
- ¹⁰⁰ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. P. 143.
- ¹⁰¹ Римантене Р. Роль неманской культуры в образовании балтов // ПЭБ. Вильнюс, 1985. С. 7—11.
- ¹⁰² Kulikauskienė R. Brūkšniuosios keramikos kultūra // Lietuvių etnogenezė. V., 1987. P. 89.
- ¹⁰³ Danilaitė E. Brūkšniuosios keramikos gyvenvietė Vakarų Lietuvoje // MADA. 1964. T. 1. P. 23—39.
- ¹⁰⁴ Daugudis V. Imbarės piliakalnio ir gyvenvietės tyrinėjimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje (toliau—ATL) 1984 ir 1985 metais. V., 1986. P. 20—22.
- ¹⁰⁵ Merkevičius A. Kurmaičių (Kretingos raj.) piliakalnis // ATL 1978 ir 1979 metais. V., 1980. P. 20—22.
- ¹⁰⁶ Daugudis V. Dapšių (Mažeikių raj.) piliakalnis // ATL 1974 ir 1975 metais. V., 1978. P. 10—20.
- ¹⁰⁷ Valatka V. Akmenskinės k., Plungės raj., archeologiniai paminklai. Kasinėjimų ataskaita // Lietuvos TSR MA II AS archyvas. Byla Nr. 231, 1967.

- ¹⁰⁸ Valatka V. Zastaučių. (Mažeikių raj.) I—V amžių pilkapiai ir kapiny-
nas // ATL 1974 ir 1975 metais. V., 1978. P. 73.
- ¹⁰⁹ Васкс А. Керамика эпохи поздней бронзы и раннего железа Лат-
вии как исторический источник // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1983.
- ¹¹⁰ Ten pat. P. 10—14.
- ¹¹¹ Ten pat. P. 8.
- ¹¹² Danilaitė E. Lietuvos brūkšniuotosios keramikos ornamentas // MADA.
1968. T. 1(26). P. 42. Pav. 1.
- ¹¹³ Васкс А. Керамика эпохи... С. 18.
- ¹¹⁴ Kulikauskienė R. Narkūnų Didžiojo... P. 41; Grigalavičie-
nė E. Nevieriškės piliakalnis // LA. V., 1986. T. 5. P. 85.
- ¹¹⁵ Бутримас А. Поздний неолит ... С. 22.
- ¹¹⁶ Engel C. Vorgeschichte der altpreussischen Stämme. Königsberg, 1935.
S. 197—199.
- ¹¹⁷ Бутримас А., Гирининкас А. Старые и новые погребальные
обычаи в неолите Литвы // Балто-славянские этнокультурные и археологические
древности. Погребальный обряд. Тезисы докладов. М., 1985. С. 19.
- ¹¹⁸ Szukiewicz W. Smentarzysko neolityczne w Łankiszkach pod Naczą
w pow. Lidzkim, gub. Wileńska // Pamiętnik Fizyograficzny. 1916. T. 23. S. 1—
12; Kulikauskas P. Paveisininkų, Lazdijų raj., piliakalnis ir jo tyrinėjimai // LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. V., 1970. T. 11. P. 227—
248.
- ¹¹⁹ Васкс А. Керамика эпохи поздней бронзы и раннего железа Лат-
вии. Рига, 1989.
- ¹²⁰ Česnys G. Kretuono 1-os gyvenvietės vidurinio neolito kapai. Antropo-
loginiai tyrimai // LA. V., 1985. T. 4. P. 10—11.
- ¹²¹ Чеснис Г. Ю. Антропология древнего населения Литвы // Автореф.
дис. ... д-ра биол. наук. Вильнюс, 1985.
- ¹²² Денисова Р. Я. Этнические процессы и социальная структура об-
щества // Кивуткальский могильник эпохи бронзы (toliau — КМ). Рига, 1985.
С. 152—159; Гравере Р. У. Характеристика зубной системы Кивуткальской
краниологической серии // КМ. С. 75—102.
- ¹²³ Граудонис Я. Я. Кивуткальский могильник и проблема культур-
ной и этнической принадлежности могильников эпохи бронзы в низовьях Дау-
гавы // КМ. С. 58—71.
- ¹²⁴ Būga K. Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų senovė // Rinkti-
niai raštai. V., 1961. T. 3. P. 493—583.
- ¹²⁵ Girininkas A. Neolito palikimas žalvario amžiuje // Jaunųjų istorikų
darbai. V., 1982. Kn. 4. P. 85—87.

НАРВСКАЯ КУЛЬТУРА И ВОПРОС ОБ ОБРАЗОВАНИИ БАЛТОВ

А. ГИРИНИКАС

Резюме

Процесс развития нарвской культуры, в которой выделено 7 этапов, со-
ответствующих 4 хронологическим периодам (табл. 1), непосредственно связан
с вопросом об образовании балтов. В нарвской культуре выделяются 2 куль-
турные области: северо-восточная (СВ) и юго-западная (ЮЗ), бытующие уже
в раннем неолите. Развитие этих двух культурных групп определило влияние
соседних культур. В среднем неолите СВ часть нарвской культуры попала
под влияние гребенчато-ямочной культуры, а ЮЗ — культур шаровидных ам-
фор и шнуровой керамики. В позднем неолите ЮЗ часть нарвской культуры
под влиянием культур шнуровой керамики и неманской трансформировалась
в Памарю (Жуцевскую) культуру и прекратила свое существование. В СВ
части нарвская культура продолжала существовать вплоть до конца ранней
бронзы. Новейшими исследованиями поселений поздненарвской культуры (Кря-
туонас 1с, Жямайтишкес 2, ЗА и др.) установлено, что культура штрихован-

ной керамики в восточной части Литвы формировалась на базе поздненарвской культуры.

Основные различия западных и восточных балтов начали формироваться в среднем и позднем неолите, когда на СВ территории нарвской культуры преобладающей стала поздненарвская, а на ЮЗ — культура шнуровой керамики (Памарю культура).

Образование культуры штрихованной керамики в СВ и ЮЗ частях бывшей нарвской культуры происходило на основе разных культур: на востоке под влиянием поздненарвской (поселение Крятуонас 1с), а на западе — культуры шнуровой керамики (Памарю).

О западно- и восточно-балтской культурах можно говорить лишь начиная со времени формирования культуры штрихованной керамики, которая в восточной части происходила в XVI—XIII, а в западной — с XII—XI вв. до н. э.

Įteikta 1988 m. rugpjūčio mėn.

Trumpai apie autorių

Girininkas Algirdas (g. 1949 m.), ist. m. kand. (1982), LTSR MA Istorijos instituto Archeologijos skyriaus vyr. m. bendradarbis. Tyrinėja rytų baltų kultūros kilmės klausimą neolito ir žalvario amžiais.